

УДК 159.922.7-053.6+159.942.6:316.472

DOI: 10.24144/2218-5348.2018.2(18).48-59

Деркач Л.М.,
доктор психологічних наук,
завідувач кафедри педагогічної психології факультету психології

Горач Л.В.,
студентка магістратури (2 року навчання) факультету психології
Дніпровський гуманітарний університет
(м. Дніпро, Україна)

ПРОБЛЕМА БУЛІНГУ ТА СОРОМ'ЯЗЛИВОСТІ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ: КРОС-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено теоретичному аналізу взаємозв'язку шкільного булінгу та сором'язливості в сучасному українському освітньому просторі з урахуванням міждисциплінарного крос-культурного досвіду фахівців у різних країнах світу. Проаналізовано інноваційні підходи до розуміння проявів шкільного терору за нових реалій у ХХІ столітті, визначено етапи вивчення проблематики булінгу, узагальнено статистичні дані щодо поширення сучасних проявів насильства (кібербулінг, мобінг) у провідних країнах світу, зокрема Великій Британії та Канаді. Обґрунтовано необхідність подальших досліджень булінгу з вирішенням комплексу завдань, направлених на ґрунтовне вивчення специфіки міжособистісного спілкування підлітків та рольової структури булінгу, його гендерної специфіки, а також тісної взаємодії батьків, вчителів, науковців в окресленні шляхів подолання цього явища.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, мобінг, міжособистісне спілкування підлітків.

The given article is devoted to the theoretical analyses of the psychological and sociological nature of the phenomenon of bullying at school nowadays based on the cross-cultural comparison of achievements and failures all over the world. The paper reveals pathways and experience of advanced countries, such as Great Britain and Canada aimed at implementing the best functioning models of foreign educational institutions in Ukrainian educational system. This article describes how international and cross-cultural contributions of global psychologists and sociologists could be purposefully integrated in Ukrainian educational space. Key concepts and the principle tenets of the theory of bullying and shyness as the lack

of communicative skills were identified and defined, leading to overview of the knowledge about global bullying at schools; skills, values and competencies which should be shaped in teenagers as well as understanding of generational differences in political socialization, their adaptability to political changes and outcomes. Further development of the theory was proposed with the focus of investigation on the first communicative experiences of a buller and his/her sacrifice. The integration of school, parents and its context with teenagers' needs through psychological, moral, ethical, social, organizational and educational areas in order to bridge theory-practice gaps a for a better world are outlined. The study also focuses on the author's own approach to the theoretical and conceptual basis of the school violence by examining negative emotions in the process of communication as mediators between family violence, family communication styles and bulling at contemporary educational space.

Key words: *bullying, cyberbullying, mobbing, interpersonal communication of teenagers.*

Постановка проблеми. Актуальність проблеми обумовлена необхідністю зіставлення крос-культурних особливостей дослідження прояву феномену булінгу (насильства, жорстокості в школі), його причин, корекції та протидії на сучасному етапі розвитку українського суспільства. В цьому контексті висвітлюваної проблеми ґрунтовними є дослідження багатofакторних аспектів цієї складної проблеми в різних культурах. Але саме специфіка прояву булінгу в українському освітньому просторі в останні три роки, зокрема зв'язок його проявів із сором'язливістю жертви, яка вперше отримала досвід шкільного насильства, є малодослідженим. Аналіз наукових джерел присвячених дослідженню психології боулінгу, свідчить про стрімкий ріст кількості публікацій у 2009-2018 роках [7], зацікавленість фахівців у з'ясуванні крос-культурних відмінностей, притаманних різним культурам стосовно умов, факторів, що провокують шкільний терор. Тому взаємозбагачення психологічно-соціального та національного досвіду, теоретико-методологічних засад вивчення та подолання негативних наслідків вищезначеної проблематики в різних культурах дозволить виробити ефективні стратегії адаптивного реагування в Україні, спрямованих на реалізацію психологічно-соціальних потреб учнівської молоді, професійно-особистісного становлення старшокласників.

У зв'язку з цим особливої значущості набувають питання схожості та відмінностей вивчення боулінгу фахівцями в закладах освіти як психологічно-соціальної проблеми різних країн світу. [1;2;3;5;7;9;11]. Різноманітність підходів до визначення, класифікації форм та видів прояву булінгу як форми шкільного насильства, цькування, його вікові аспекти,

типи, форми та причини виникнення, профілактика, подолання булінгу у підліткових шкільних колективах має фундаментальне теоретичне та практичне значення в епоху євроінтеграції та глобальних економічних криз.

Отримані результати крос-культурних досліджень стимулюють українських фахівців до комплексного, міждисциплінарного, ретельного вивчення майбутніх корисних для країни аспектів досліджуваної проблематики у вимірах психологічної, соціальної та педагогічної науки. Знання про гармонійне формування образу свого «Я» на певному віковому етапі, про формування психологічних механізмів соціально важливих якостей особистості підлітків, таких як: мобільність, соціальна та комунікативна успішність, водночас видається вкрай важливим, оскільки сором'язливому підлітку, перш за все, бракує навичок комунікативного спілкування, йому властиві висока ситуативна та особистісна тривожність, низька самооцінка, невпевненість, негативні емоції, низький рівень суб'єктивного контролю. Психологічно-соціальна сутність проблеми булінгу та психологічна характеристика сором'язливості у підлітковому віці – це, перш за все, проблема міжособистісного спілкування, яка трансформується в одну з головних психологічних проблем особистості в майбутньому. Психологами доведено, що сором'язливі підлітки – це молодь із складними негативними симптомокомплексами, які приводять до конфліктів, труднощів при першому знайомстві, а також сприйнятті інших людей. Таким чином, труднощі при знайомстві, негативні емоції, що виникають під час комунікації, труднощі у висловлюванні своєї точки зору, зайва стриманість обумовлені таким феноменом, як сором'язливість. Особливо негативним чином сором'язливість впливає на особистість під час дорослішання, коли формуються самостійність, автентичність, відповідальність, впевненість у своїх словах і діях.

Значущість проблем, їх актуальність визначається тим, що породжені сором'язливістю труднощі спілкування мають негативні наслідки для формування психіки молодого покоління. Психіка підлітка набуває своєї виразності завдяки мовленню і реалізується як **засіб поєднання та взаємодії з оточуючим світом**, партнерами по комунікації.

Аналіз досліджень з цієї проблеми. У зарубіжній [7 ; 8 ; 9 ; 10 ; 11 ;] та вітчизняній психолого-педагогічній та соціальній літературі [1;2;3;4;5;6] знаходимо чимало праць, які свідчать про те, що сьогодні гостро постає проблема насильства у шкільному просторі. Як стверджує Корміло[2, с.2] «булінг – явище інтернаціональне і досліджується вченими багатьох країн: США, Великої Британії (Канади, Норвегії, Фінляндії та інших)».

За підсумками огляду зарубіжних досліджень нами відзначено, що боулінг (від англ. - насильство, цькування, терор) до цього часу не має чіткого визначення. Етимологічно слово походить від англійського кореня

bully – хуліган, забіяка, грубіян, насильник; відповідно bullying – цькування, залякування, третирування. Як термін, що означає явище насильства між дітьми в школі, був використаний у 70-х роках ХХ століття у Скандинавії [6]. Важливо додати, що безліч визначень поняття «булінг», наведених у різних культурах, має один важливий аспект. Булінг – це довготривале виключення жертви булінгу з групи, класу, колективу.

Одним з перших дослідників психології булінгу став Ден Ольвеус – норвезький учений, який зробив першу спробу крос-культурного дослідження явища. Згідно з висновками автора, булінг включає три основні складові: 1) агресивну поведінку одного з партнерів спілкування з негативними діями і наслідками; 2) агресивну поведінку, що притаманна певній культурі, з типовими стереотипами поведінки, що постійно повторюється; 3) нерівність влади або сили [9]. Отже, в нашому дослідженні ми будемо дотримуватися визначення булінгу як регулярного, цілеспрямованого заподіяння фізичної й душевної шкоди людині, дитині [5].

Варто зауважити, що термін *булінг* тісно пов'язаний з іншими поняттями, зокрема: а) насильство; б) агресія; в) третирування; г) цькування; д) мобінг. Слід відрізнити останній термін від булінгу. Мобінг означає психологічний терор, глум, що здійснює група стосовно особистості. В ґрунтовних дослідженнях як психологічного [5;9;10;11], так і соціального напрямку [1;3;6] розкрито сутнісні ознаки булінгової поведінки, її основні причини, види, форми, а також проаналізовано основні механізми його розвитку, описано рольову структуру явища, висвітлено наслідки, наведені програми корекції та профілактики. Однак, незважаючи на це, відповідей на такі питання: якою є взаємозалежність між процесом міжособистісного спілкування сором'язливих підлітків та шкільним булінгом, ми не знаходимо. Крім того, бракує достатньо переконливої інтерпретації психологічної та соціальної суті процесу булінгу в різних вікових категоріях шкільної молоді, їх гендерна специфіка прояву в українських навчальних закладах... Проблема майже не вивчена в нашій країні з урахуванням нових реалій [6, с.169].

В Україні розбудова системи освіти відбувається у складних соціокультурних умовах та в ситуації загострення негативних явищ в учнівському середовищі. Зокрема майже в кожному учнівському середовищі існує проблема булінгу [4]. Таким чином, розуміння психолого-соціальних умов, причин та наслідків агресивної та свідомої поведінки однієї дитини стосовно іншої, жорстокі форми насилля і цькування підлітків є одним із домінуючих факторів, що визначає науково обґрунтовані стратегії попередження та зупинення шкільного терору.

При цьому, відповідно до системної методології аналізу систем, ключовим питанням є визначення елементів системи, які реалізують феномен

булінгу в шкільному середовищі з урахуванням крос-культурних особливостей.

Як свідчить наш пілотний етап вивчення проблеми, одним із малодосліджених елементів поведінки жертв боулінгу в останні три роки є міжособистісне спілкування, як вербальне, так і невербальне. [1;2;3;4;5;7;8;9;10;11]. Найтяжчі випадки булінгу зафіксовані серед дівчат (49%) невпевнених у собі, сором'язливих, яким бракує навичок упевненої поведінки, позитивного самоприйняття, у яких низький рівень емоційної комфортності, самоконтролю та самооцінки [2;10;11].

У зв'язку з цим метою статті є теоретичне вивчення взаємозв'язку психологічної природи булінгу та інтерперсонального стилю спілкування (зокрема ролі сором'язливості) українських підлітків у віці 12-16 років під час виникнення ситуації шкільного насильства.

Виклад основного матеріалу. Булінг стає вельми складною проблемою у більшості країн світу [10;11] за умови, коли настає криза сенсу життя у підлітків, оскільки доводиться відмовлятися від звичних та зручних уявлень про цінність власного «Я» в результаті регулярного та цілеспрямованого цькування, заподіяння душевної та фізичної шкоди особистості. При цьому мовленнєва поведінка жертви булінгу під час агресивного спілкування з булером (насильником) створює мовленнєвий імідж особистості. Саме **мовленнєвий стиль спілкування при першому прояві агресивної поведінки** між школярами вибудовує майбутні взаємовідносини між ними і реалізується через мовленнєво-мисленеву діяльність, одиницею якої виступає значення слова (Л.С.Виготський). Загальновідомо, що психіка кожної людини відбиває її проблемні зони, наприклад сором'язливість, неадекватно низьку самооцінку, або відчуття провини, низький вербальний самоконтроль, високу/низьку ситуативну та особистісну тривожність як засіб взаємодії (або ні) з безпосереднім оточенням. Наведені особистісні якості формують інтегративне особистісне новоутворення, яке, з нашої точки зору, включає чотири блоки: 1) когнітивний; 2) емоційно-вольовий(афективний); 3) поведінковий); 4) регуляційно-корегуючий (самоконтроль).

З цієї позиції мовлення є виразником індивідуальної психіки, також засобом поєднання (або ні) із соціумом. Відтак, якщо у міжособистісному спілкуванні підлітків виникає агресія, то вона, перш за все – вербальна агресія у конкретному соціально-культурному просторі. Ситуація динамічної агресії виникає за наявності різниці у життєвому досвіді між жертвою та булером, сприймання та конструювання реальності, а головне, спілкування та відносин(міжособистісні, соціальні, суспільні) тобто, наявного мовленнєвого іміджу жертви. Доцільно додати, що для дослідження мовленнєвого іміджу особистості необхідно врахувати три компоненти: **психологічний** (вікові

норми, культура мовлення), **соціальний**(особлива лексика: сленг, вислови, норми поведінки у спілкуванні); **символічний** (загальний культурний рівень, що реалізується у мовному стилі). які взаємовпливають один на одного.

Окреслене вище бачення проблеми є викладом психологічного розуміння взаємодії булера (насильника) та його жертви у процесі вербального насильства. Але у контексті досліджуваної проблеми нас цікавлять причини порушень у психологічних та соціальних відносинах, наслідком яких у шкільному середовищі є ситуація агресії, ворожості, страху, конфліктності, сором'язливості та відчуття провини.

На наш погляд, за умови булінгу в наш час від гуманізації міжособистісних стосунків учнівської молоді до їх гармонізації лежить великий шлях досягнення стабільності та благополуччя. Але від психологічного самопочуття учнівської молоді залежатиме, яке покоління українців буде жити і працювати у ХХІ столітті.

Міжнародна організація ЮНІСЕФ у 2017 році констатувала, що булінг – важлива проблема для дітей України. За дослідженнями ЮНІСЕФ, з фактами шкільного булінгу в Україні стикалися 67% дітей у віці від 11-17 років. Уповноважений Президента України з прав дитини Микола Кулеба також наводить статистичні дані, які свідчать про те, що 8 із 10 українських дітей стикаються з булінгом у школі, 48% мовчать про це, а 22% вважають – нормою.

Як ми раніше зазначили, аналіз психологічних проблем, що породжують булінг, має давню історію (середина 70-х років ХХ сторіччя). Вперше булінг як масове, вікове явище прояву шкільного знуцання і дитячої жорстокості було проаналізовано у Швеції [7], потім у європейських країнах, зокрема Англії, Норвегії, Литві, Іспанії, Ірландії, Португалії, Нідерландах, а також Канаді, США, Австралії, Японії. Однією із перших наукових публікацій, присвячених булінгу в школі, була монографія Olweus [9], в якій автор вирішує головне питання проблеми: що ми знаємо про булінг і що ми здатні зробити у зв'язку з цим. Специфікою досліджень початкового етапу (до 2009 року у всьому світі) у вивченні шкільного булінгу, на наш погляд, були такі аспекти:

- а) довготривалі негативні наслідки шкільного булінгу для здоров'я дітей;
- б) термінологічне визначення поняття «булінг»;
- в) опис типових проявів поведінки жертви, булера, споглядача;
- г) найбільш ефективні алгоритми поведінки експерта-посередника у розв'язанні проблеми;

д) найбільш ефективні програми попередження та подолання шкільного булінгу з використанням сучасних підходів до його визначення та класифікації в шкільних підліткових колективах;

е) значущість та вплив соціальних навичок під час навчання;

ж) використання відеоматеріалів, а також документальних фільмів з метою формування загальноприйнятих соціальних цінностей, тобто норми поведінки.

Аналітичний огляд закордонних праць, де вперше були ініційовані психологічні дослідження булінгу, котрі безпосередньо присвячені проблемі або стосуються її окремих аспектів, дає нам підстави виділити п'ять етапів в розумінні психологічного та соціального феномену шкільного терору.

I етап – 1972-1988 роки. Вивчення механізмів групової агресії - мобінгу. Шкільна агресія: форми, види, причини. Перша програма профілактики булінгу у шкільному середовищі.

II етап - 1989 – середина 1990-х років. Сплеск міжнародних наукових публікацій та доповідей, широкомасштабні проекти в Канаді та Англії з метою класифікації нефізичних форм насильства: плітки, причіпки, кепкування, дезінформація, доносительство та інше.

III етап – середина 1990-х – 2004 роки. Головний фокус уваги фахівців зосереджено на аналізі ролей у булінгу, його динаміці розвитку та негативних наслідках у соціумі.

IV етап – 2004 -2009 роки. З'ясовано вплив сучасних гаджетів на поведінку шкільної молоді, онлайн булінг (кібербулінг), фотографії, відеозйомка зі сценами булінгу та їх розміщення у соціальних мережах і, як наслідок, суїцидальні мотиви поведінки підлітків; психологічний та соціологічний аспект проблеми за новими реаліями.

V етап – 2010- 2018 роки. Загострення проблеми шкільного насильства у різних освітянських учбових закладах світу, вироблення сучасних підходів до визначення, класифікації причин, видів та форм його проявів у підліткових шкільних колективах.

Аналіз наукових робіт, порівняльний аналіз статистичних даних отриманих за останні 12 років в усьому світі, дозволяє нам навести дані, що суттєво відображають актуальні, пов'язані з булінгом соціально-педагогічні проблеми як формою шкільного насильства. Так, європейські емпіричні дані, зокрема отримані на вибірці досліджуваних підлітків у Швеції, доводять, що 9% хлопчиків та 5% дівчат отримали досвід шкільного цькування; для порівняння - у Литві 5% хлопчиків та 36% дівчат.

Систематичному насильству, цькуванню піддаються навіть діти у дошкільних навчальних закладах Японії.

Характерною особливістю емпіричних досліджень цього періоду є наукова зацікавленість психологів мотиваційною та емоційною складовою

феномену булінгу залежно від вікових особливостей, потреб та потягів жертв булінгу, булерів (насильників) та їх спостерігачів.

Аналіз досліджень з теми. На початку та упродовж XX-XXI століть психологи вивчають: а) агресивну поведінку та агресивність як якість особистості [1;2;3;4;9;10;11]; б) психологію і психотерапію насильства, поведінку дитини в кризових ситуаціях [6;8;10;11]; в) форми і методи подолання (мінімізації) соціально-педагогічної та психологічної проблеми булінгу в освітньому середовищі [6]. Варто зазначити, що головний акцент у вивченні шкільного булінгу припадає на дослідження причин булінгу у різних культурних та освітянських середовищах та їх профілактику. Таким чином простежуються основні етапи еволюції поглядів на булінг на різних етапах соціально-економічного розвитку сучасного суспільства, організації сім'ї та чинники стійкості сім'ї як групи, де панує або відсутнє психологічне насилля. Але наприкінці XX століття розвиток глобального суспільства, євроінтеграційні процеси як в Україні, так і в інших країнах світу, визначили зміну системи ціннісних орієнтацій та психологічно-соціальних норм шлюбу та сім'ї, зокрема від розширеної сім'ї та високої народжуваності до неповної сім'ї та низької народжуваності [8].

Особливий сплеск активності у вивченні проблематики булінгу, з нашої точки зору, як у нашій країні, так і за кордоном припадає на період 2010-2018 років у зв'язку з появою сучасних гаджетів, з'являється кібербулінг, тобто агресія в інтернеті [10;11]. У зарубіжній психології цього періоду булінг виокремлюється, зокрема від мобінгу. Основні аспекти складного феномену булінгу торкаються таких напрямів:

а) конструювання інтегральної моделі булінгу [Carrera; Dixon; Duncan] у шкільному середовищі;

б) булінг та моделі поведінки батьків у сім'ї, типи сімей [Georgiou Stavrinides; Honig; Lodge];

в) шкільний булінг та економічна нестабільність, соціальна напруга в соціумі [2;6;7];

г) булінг та медіація (посередництво) незалежних експертів у ситуації шкільного насильства [11];

д) кібербулінг та його негативний вплив на інтелектуальну і емоційно-вольову сферу підлітків [1;2;3;4;11];

е) програми попередження та профілактики булінгу [Lodge; Meyer];

ж) булінг та шкільний персонал, п'ять найбільш поширених підходів до попередження та профілактики [Rigby; Smith; Skinner];

з) гендерні особливості булінгу у підлітковому колективі [2;4;10;11].

Таким чином, у різних країнах світу занепокоєність психологів, соціологів, вчителів, батьків (з 2010 року по цей час) з приводу стрімкого росту шкільного насильства стали предметом дослідження багатьох

теоретичних психолого-соціальних напрямів. Показовими в цьому плані є дослідження британських [11] та канадських [2] фахівців.

Звернемося до більш детального огляду досягнень і напрацювань англійських фахівців щодо феномену булінгу. Варто додати, що британські вчені ще у 2012 році започаткували **щорічний огляд найбільш ефективних інноваційних технологій, що протидіють боулінгу** [11]. Специфічною особливістю є аналіз психологічних портретів **спостерігачів** шкільного цькування та насилля. Вибірка досліджуваних – 9150 осіб, термін проведення онлайн опитування – з листопада 2017 по лютий 2018 року. Шокуюча статистика, яка була отримана у 2017 році у процесі опитування, свідчить, що в Англії 1 людина з 2-х отримувала досвід булінгу протягом життя [11, с.7]. За наслідками опитування у 2018 році, 22% підлітків стали жертвами булінгу, 22% – свідками, 2% – булерами. За останній рік у Великій Британії шкільне насильство серед підлітків відбувалося у: 34% - щотижня, 51% – раз на місяць, у 19% раз на рік [11, с.12]. При цьому найбільш поширеними формами булінгу були: фізичний – 54%, вербальний – 24%, кібербулінг – 49% [11, с.13]. Що стало причинами шкільного терору, молодші підлітки відзначили: зовнішність – 57%, ставлення до його хоббі, інтересів – 40%, несприйняття одягу, в яку був вдягнутий – 24%, ставлення до успішних результатів у навчанні – 18%, ставлення до поганих результатів у навчанні – 14% [11, с.14]. Протягом року насильниками (булерами) були: однокласники – 59%, незнайомий школяр з цієї школи – 33%, колишній друг або подруга – 33%, найближчий друг – 29%, ворог – 29%, невідомі особи – 15% [11, с.15]. Наслідки булінгу в англійських підлітків проявилися у формі: депресивного стану – 50%, стану тривожності – 45%, суїцидальних намірів – 43%, протиправної поведінки – 12%, намірі суїциду – 11% (с. 17), негативному впливі на ментальне здоров'я, зокрема: надзвичайно суттєво – 16%, суттєво – 12% [11, с.18]. Варто зазначити, що 54% жертв повідомили своїх батьків про насильницькі дії булерів по стосовно них, 32% розповіли про частину подій, що сталися, 14% – нічого не розповіли батькам [11, с.21]. Цікавий факт, що 88% підлітків були спостерігачами: вербального булінгу – 88%, кібербулінгу – 30%, фізичного – 37% [11, с. 28]. Як констатує лорд Румі Верджі (2018), булінг руйнує життя підлітків не тільки в Англії, але і в інших державах. Досвід інших країн у подоланні булінгу свідчить про наявність певних успіхів у реалізації тих чи інших антибулінгових програм [2, с.183]. Шокуюча статистика доводить, що набагато більше зусиль потрібно докладати для вирішення проблеми .

Тривалий досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі [2;3] є злагодженим механізмом, який передбачає співпрацю школи з учнями, та їхніми батьками, громадськими організаціями та членами громади. Проблема булінгу досі залишається актуальною та гострою. Було з'ясовано,

що 61% – 80% школярів позитивно ставляться до агресорів-насилників, вони є лідерами і користуються популярністю. Важливим аспектом попередження та профілактики булінгу є вивчення гендерно-специфічних особливостей булінгової поведінки. Особливістю канадських інновацій у цьому контексті є відмова від нульової толерантності (1990-і роки) до конструктивного превентивного принципу для подолання булінгу.

Автори цієї статті ставлять за мету з'ясування психологічних характеристик сором'язливості підлітків як інтегративної здатності до міжособистісного спілкування, що формує, або ні, негативні симптомокомплекси та Я-концепцію школярів. Зміни соціально-економічної ситуації в країні призводять до труднощів у процесі встановлення контактів, негативних емоцій, браку моделей толерантної комунікації, не сформованих у родині і школі. Сором'язливі сучасні підлітки, їх Я-концепція виступає як фільтр, що визначає когнітивні моделі сприйняття оточуючих, перш за все, через мову та самопрограмування через установки. Згідно з Р.Бернсом, Я-концепція містить в собі три компоненти: а) когнітивний (образ «я»); б) емоційно-оцінювальний (самокритичність); в) поведінковий (вольовий: бажання бути зрозумілим, виробити свій імідж). Сором'язливий учень має негативні емоції стосовно своєї низької самооцінки, і навіть чекає на них від оточення. А такий стан симультанно породжує відчуття неповноцінності. Як наслідок, характерним є переживання сорому, страху привернути увагу до своєї особи, прагнення до усамітнення. При першому прояві булінгової поведінки з боку булера сором'язливий підліток демонструє брак (або невисокий рівень) соціальної гнучкості, моторну незручність, труднощі у відстоюванні своїх інтересів та позиції. Виникають протиріччя, які вирішуються найчастіше у хлопців-підлітків з позиції сили, у дівчат-підлітків через вербальний булінг згідно з притаманними їм моделями спілкування спалахи знущання з жертви більш жорстокі, ніж у хлопців.

Отже, Я-концепція породжує поведінку, яка її підкріплює. Характерним проявом механізму захисту сором'язливого підлітка в певній ситуації насилля виступає механізм заміщення, при цьому гнів, лють, злість не можуть бути направлені на того, хто провокує їх. Боязкість та нерішучість не дозволяють жертві негайно та адекватно відреагувати на будь-які посягання, а також проявити самостійність у прийнятті важливого рішення стосовно насильника та відповідальності за наслідки ситуації булінгу в шкільному середовищі.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, проблема булінгу стала об'єктом дослідження багатьох теоретичних і практичних психологічних та соціальних напрямів у різних країнах світу. Однак варто зазначити, що жодна з теорій не в змозі надати ґрунтовні відповіді на

специфічні прояви булінгу щодо сором'язливої особистості у будь-якій країні, оскільки це комплексна проблема спілкування, визначення специфічних ознак інтраособистісних стилів спілкування, де булінг має три маркери прояву: навмисність цькування, повторюваність, нерівність сил. Для українського освітянського простору розроблення власних теоретико-методологічних підходів, апробація та застосування антибулінгових програм, поєднаних з деталізованим вивченням психологічних та соціальних портретів жертв, булерів та посередників вимагають дослідження таких питань: роль негативних емоцій у виховному процесі в сім'ї та їх вплив на формування поведінки сором'язливої дитини; психокорекційні програми корекції рівня прояву сором'язливості, інтраперсонального стилю спілкування; порівняння ефективності антибулінгових програм з метою попередження та протидії в освітньому середовищі та апробації в українському освітянському просторі.

Список використаних джерел

1. Коваль Г.В., Алексеєнко Г.О. Сучасні підходи до визначення та класифікації булінгу в шкільних підліткових колективах// Наукові праці. Педагогіка. Вип. 257. Том 269. 2016. С.7-10.
2. Кормило О. Явище булінгу в освітньому просторі//Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія». Вип. 35. 2015. С.174-187.
3. Костюк О. Досвід Канади щодо антибулінгової роботи в середній школі порівняльно-педагогічні студії. 2015. №4(26). С.28-35.
4. Лесько Н. Захист дітей від насильства в освітньому середовищі України//National Law Journal: Theory and practice. 2017. С.65-68.
5. Психологічна проблема булінгу в шкільному середовищі. Департамент освіти та науки Івано-Франківської міської ради. Івано-Франківськ, 2014.
6. Сидорук І. Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема//Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Розділ V. Соціальна педагогіка. 2015. Вип.1. С.169 -173.
7. Department of Education and Training (2015). A Review of literature (2010 – 2014) on student bullying by Australia's Safe and Supportive School Communities Working Group. ISBN: 978-0-99419307-0.
8. Baek, H., Roberts, A., Seepersad & Swartz, K (2018).Examining negative emotions as mediators between exposures to family violence and bullying: A gendered perspective, Journal of School Violence, DOI: 10.1080/15388220.2018.1519441.
9. Olweus, D. (1993). Bullying at school: What we know and what we can do: Wiley.- 215 p.

10. Sedghi, A. (2018). Ten years of bullying data: what does it tell us? "The Guardian", May,23, 2018

11. The Annual bullying survey 2018. The annual benchmark of bullying in the United Kingdom, 2018.

REFERENCES

1. Koval' G.V., Alekseenko G.O. Suchasni pidkhody do vyznachennya ta klasifikatsiyi bulingu v shkil'nykh pidlitkovykh kolektyvakh [*Modern approaches to the definition and classification of the bullying in school teenagers' groups*]// Naukovi pratsi. Pedagogika. Vyp. 257. Tom 269. - p.7-10.

2. Kormylo O. (2015). Yavyshe bulingu v osvitynomu prostori [*The phenomenon of bullying in the educational space*]// Problemy gumanitarnykh nauk. Seriya «Psykhologiya». Vyp. 35. - p.174-187.

3. Kostiuk O. (2015). Dosvid Kanady schodo antybulingovoyi roboty v seredniy shkoli: porivnyal'no-pedagogichni studiyi [*Canadian Experience in Anti-Bullying Work in Middle School*]. №4 (26). - p.28-35.

4. Les'ko N. (2017). Zakhyst ditey vid nasytstva v osvitynomu seredovishchi Ukrayiny [*Protection of Children from Violence in the Educational Environment of Ukraine*]. National Law Journal: Theory and Practice. - p.65-68

5. Psykhologichna problema bulingu v shkil'nomu seredovishchi (2014) [*Psychological problem of bullying in the school environment*]. – Departament osvity ta nauky Ivano-Frankivs'koyi mis'koyi rady.

6. Sydoruk I. (2015). Buling yak aktual'na sotsial'no-pedagogichna problema [*Bullying as an actual socio-pedagogical problem*]. Naukovyy visnyk Skhidnoyevropeys'kogo natsional'nogo universytetu imeni Lesi Ukrayinky. Rozdil Y. Sotsial'na pedagogika. 1. - p.169-173.

7. Department of Education and Training (2015). A Review of literature (2010 -2014) on student bulling by Australia's Safe and Supportive School Communities Working Group. ISBN: 978-0-99419307-0.

8. Bayek., H, Roberts, A., Seepersad & Swartz, (2018). Examining negative emotions as mediators between exposures to family violence and bullying. A gendered perspective, Journal of School Violence, DOI:10.1080/15388220.2018.1519441.

9. Olweus, D. (1993). Bullying at school: what we know and what we can do:Wiley. - 215 p.

10. Sedghi, A. (2018). Ten years of bullying data: what does it tell us? «The Guardian», May, 23, 2018.

11. The Annual bullying survey 2018. The annual benchmark of bullying in the United Kingdom, 2018.